

अल्फ्रेड अँडलरचे मानसशास्त्रातील योगदान

¹महेश वसंत कुलकर्णी, ²श्री नरोटे गोरक्ष लक्ष्मण

मार्गदर्शक, मानसशास्त्र विभाग प्रमुख

रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज श्रीरामपूर (स्वायत्त)

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 24th January 2026 Accepted: 01st February 2026 Published: 05th February 2026	अँडलरचा व्यक्तिमत्व सिद्धांत हा व्यक्तिमत्वाचा सामाजिक मानसशास्त्रीय सिद्धांत आहे. अँडलरने आपल्या सिद्धांताला व्यक्तीनिष्ठ मानसशास्त्रीय सिद्धांत चे नाव दिले आहे. त्यांनी व्यक्तीला समाजशील प्राणी मानले आहे म्हटले आहे. कारण व्यक्तिमत्वाची निश्चिती सामाजिक वातावरण अथवा सामाजिक आंतरक्रियेतून होत असते. अँडलर यांनी व्हिएन्ना विश्वविद्यालयातून M.D. ची पदवी प्राप्त करून नेत्र चिकित्सक बनले आणि चिकित्सा कार्याला सुरुवात केली त्यांची सन 1902 मध्ये फ्रॉईडशी ओळख झाली, त्यांच्या ते जवळचे मित्र बनले. परंतु सन 1911 मध्ये फ्रॉईडशी असलेले संबंध तोडून एक नवा संप्रदाय व्यक्तीगत मानसशास्त्रा ची स्थापन केली. सन 1932 मध्ये अमेरिकेत Medical Psychology च्या प्रोफेसर पदी यांची नियुक्ती झाली त्यांचा असा विचार आहे की शक्ती प्राप्तीचे स्रोत लिबिडो नसून शक्ती प्राप्त करण्याची इच्छा मुळे शक्ती प्राप्त होते. त्यांनी सामाजिक आवडीला लैंगिकतेच्या स्थानावर महत्व दिले आहे. याप्रकारे मनाच्या स्थानावर त्यांनी प्रकट मनाला महत्व दिले आहे.
Keywords: <i>अँडलर, मानसशास्त्र, योगदान</i>	

Plagiarism Check Report:

Tool Used: Turnitin

Date of Report: February 02, 2026

Similarity Index: 3%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Kulkarni, M. V., & Narote, G. L. (2026). अल्फ्रेड अँडलरचे मानसशास्त्रातील योगदान. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPMRJ)*, 3(1), 633–636.

➤ प्रस्तावना :-

Individual शब्द निर्मीती लॅटीन भाषेतील Individuum या शब्दापासून झाली आहे. व्यक्तिमत्त्व सामाजिक घटकांमुळे अधिक निर्धारित होत असते. अँडलरचा व्यक्तिमत्त्व सिद्धांत (Holistic) आणि मितव्ययी (Persimonious) आहे, अँडलरच्या सिद्धांताला मितव्ययी यासाठी म्हटले गेले की, अँडलरच्या सिद्धांतामध्ये संकल्पनांची रेलचेल नाही, थोड्याच संकल्पनांच्या आधारे त्यांनी पूर्ण व्यक्तिमत्त्वाची व्याख्या केली आहे. त्यांनी वर्णन केलेले काही प्रमुख संकल्पना (Concepts) खालीलप्रकारच्या आहेत. अँडलरने आपल्या सिद्धांतामध्ये स्वीकार केला आहे की, व्यक्तीमध्ये सर्व मानसशास्त्रीय घटना स्व-सुसंगत स्वरूपात / संघटीत असतात व्यक्तिमत्त्वाच्या संबंधामध्ये सुद्धा ही गोष्ट लागू होते. मन, शरीर, बोध, अबोध, तर्क आणि संवेग यांत स्पष्टपणे फरक करता येत नाही, परंतु या सर्वांना संबंधित व्यवहारात यशस्वीतेच्या शेवटच्या टप्प्याच्या संदर्भात समजणे अधिक महत्वाचे आहे मन, शरीर, बोध, अबोध, तर्क आणि संवेग इ. व्यक्तिमत्त्वाचे एकांगी घटकांचे सहभागीदार आहेत. अँडलरने बोधाला व्यक्तिमत्त्वाचे केंद्र मानले आहे. याप्रकारे अँडलरने व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासात अहंभिमुख ला मानसशास्त्रीय महत्व दिले आहे. त्यांचे असे मत आहे. की, तो आपल्या व्यवहाराला नियंत्रित करण्यास आणि निर्देशित करण्यास सक्षम आहे.

अँडलरच्या मतानुसार व्यक्तिमत्त्वाची निश्चिती आणि विकास, आत्मनिष्ठ संवेदनाच्या वास्तविकरणातून होते. व्यक्तिमत्त्वाचे निर्धारण प्रचोदना आणि शारीरिक न्यूनता द्वारे होत नाही. त्यांचे असेही म्हणणे आहे की, व्यक्तीचा व्यवहार वैयक्तिक अनुभवातून प्रेरित होत नाही, तर व्यवहाराला प्रेरणा कल्पित उद्देशपूर्णता वा भविष्यातील अपेक्षांच्या द्वारे प्राप्त होत असते. या संबंधी काही महत्वाचे घटक खालीलप्रमाणे आहेत. युरोपीयन दर्शनशास्त्री वार्डहिंगर चे पुस्तक "The philosophy of as If" वाचून खूप प्रेरित झाले. या पुस्तकात म्हटले आहे की व्यक्ती आपल्या जीवनात काही असा व्यवहार करते की, तो व्यवहार सत्य विचारावर आधारित असतो. जेव्हा वास्तवात अशा विचाराचा सत्य वा असत्य विचाराशी कोणताही संबंध नसतो. अँडलर यांना वार्डहिंगर यांच्या या सिद्धांताला कल्पित उद्देशपूर्णता असे नामकरण करून त्याचा स्वीकार केला. अँडलर असे मानतो की कल्पित उद्देशपूर्णता प्रत्येक व्यक्तीचे अंतीम लक्ष असते, कारण त्याच्या खरेपणाची विचारणा होत नाही. प्रत्येक व्यक्तीचे वर्तन याच कल्पित उद्देशपूर्णतेने निर्धारित आणि निर्देशित होते. उदा. काही व्यक्तीचा असा विश्वास असतो की, समजा त्यांचे जीवन सत्यनिष्ठ आणि ईमानदारीपूर्ण असेल तर मृत्यूनंतर ते स्वर्गात जातील आणि देव त्यांना पुरस्कार देईल व्यक्तीचा या प्रकारचा विश्वास कल्पित/काल्पनिक उद्देशपूर्णता आहे. ज्याची खरेपणाची पडताळणी होत नाही. तरी सुद्धा या काल्पित उद्देश पूर्ततेने व्यक्तीचा व्यवहार प्रभावीत आणि नियंत्रित होत असतो याप्रमाणे कल्पित उद्देशपूर्णतेचे आणखी काही उदाहरणे आहेत. जसे सत्कर्म करणाऱ्या माणसाला स्वर्ग प्राप्त होतो आणि दुष्कर्म (वाईट कार्य) करणाऱ्याला नरकाची प्राप्ती होते. देवाने सर्व माणसांना समान बनवले आहे हे काल्पनिक उद्देश वा उद्देष्टेची विचारणा होत नाही. परंतु हे उद्देश व्यक्तीचे वर्तन आणि व्यक्तिमत्त्वाला निर्देशित आणि नियंत्रित करीत असतो.

➤ संशोधनाचे उद्दिष्टे :-

१) अँडलरचे मानसशास्त्रातील योगदान समजावून घेणे.

➤ संशोधनाचे महत्त्व :-

प्रस्तुत संशोधनाचा विषय अँडलरचे मानसशास्त्रातील योगदान या विषयावर आधारित आहे. या संशोधनातून व्यक्तीचा स्वतःकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन, स्वतःच्या नकारात्मक धारणा, विचार यांवर कशी मात करता येईल, याचे महत्त्व या संशोधनाद्वारे लक्षात येईल. प्रत्येक व्यक्तीच्या वर्तनामागे श्रेष्ठत्वाची आकांक्षा कार्यरत असते. माणूस स्वतःच्या कमतरता भरून काढण्यासाठी सतत प्रगती करण्याचा प्रयत्न करतो. यालाच त्याने हीनभावना आणि त्यावर मात करण्याची प्रक्रिया असे स्पष्ट केले. एखाद्या व्यक्तीत आत्मविश्वासाची कमतरता असल्यास, ती व्यक्ती अधिक प्रयत्न करून स्वतःला सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करते. प्रस्तुत संशोधनाचा फायदा शिक्षक, विद्यार्थी, संशोधक व्यावसायिक, नोकरदार पत्रकार या सर्वांनाच होईल.

➤ संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधन चिंतनात्मक स्वरूपाचे असून त्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. ह्या संशोधनासाठी कोणत्याही प्राथमिक साधनांचा वापर केलेला नसून दुय्यम माहिती संकलन साधनांचा वापर केला आहे. त्यासाठी विविध संदर्भ

ग्रंथ, प्रकाशित साहित्य, इंटरनेट, संशोधन साहित्याचा आधार घेऊन ॲडलरचे मानसशास्त्रातील योगदान स्पष्ट केले आहे.

➤ उद्दिष्टे क्रमांक १. ॲडलरचे मानसशास्त्रातील योगदान समजावून घेणे.

अल्फ्रेड ॲडलर हा Individual Psychology या विचारसरणीचा जनक मानला जातो. त्याचा व्यक्तिमत्त्व सिद्धांत मानवाच्या सामाजिक जीवनावर, उद्दिष्टांवर आणि आत्मसमजुतीवर आधारित आहे. फ्रॉइडप्रमाणेच त्यानेही सुरुवातीला मनोविश्लेषण चळवळीत सहभाग घेतला; परंतु पुढे जाऊन त्याने स्वतंत्र आणि वेगळा दृष्टिकोन मांडला. ॲडलरच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीचे वर्तन उद्दिष्टाभिमुख असते. माणूस केवळ भूतकाळातून नव्हे, तर भविष्यकालीन उद्दिष्टांमुळेही प्रेरित होतो. त्यामुळे व्यक्तिमत्त्व हे गतिमान आणि विकसित होणारे असते. ॲडलरच्या सिद्धांतातील एक महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे हीनभावना बालपणी शारीरिक, बौद्धिक किंवा सामाजिक मर्यादा जाणवतात आणि त्यामुळे व्यक्तीमध्ये कमीपणाची भावना निर्माण होते. ही भावना नकारात्मक नसून, ती व्यक्तीला प्रगतीकडे प्रवृत्त करते. परंतु जर ही भावना तीव्र झाली, तर ती हीनगंड निर्माण करू शकते. हीनभावनेवर मात करण्यासाठी व्यक्ती श्रेष्ठत्वाकडे प्रयत्न करते. ॲडलरच्या मते, माणसाची मूलभूत प्रेरणा म्हणजे स्वतःला अधिक सक्षम, यशस्वी आणि पूर्ण बनवण्याचा प्रयत्न करणे. हा प्रयत्न आरोग्यदायी असेल तर व्यक्ती समाजात सकारात्मक योगदान देते. ॲडलरने जीवनशैली ही संकल्पना मांडली. व्यक्तीची विचारसरणी, समस्या सोडवण्याची पद्धत, स्वतःबद्दलचा दृष्टिकोन आणि इतरांशी वागण्याची शैली या सर्वांचा एकत्रित नमुना म्हणजे जीवनशैली. ही जीवनशैली मुख्यतः बालपणात घडते आणि पुढील आयुष्यावर प्रभाव टाकते. त्याच्या सिद्धांतात सामाजिक भावना अत्यंत महत्त्वाची आहे. ॲडलरच्या मते मानसिक आरोग्याचा खरा निकष म्हणजे व्यक्तीमध्ये सहकार्य, सहानुभूती आणि समाजहिताची भावना असणे. जो व्यक्ती समाजाशी जोडलेली असते, ती अधिक संतुलित आणि समाधानी असते. ॲडलरने जन्मक्रमाचा प्रभाव देखील स्पष्ट केला. पहिला मुलगा जबाबदार, मधला मुलगा स्पर्धात्मक, धाकटा मुलगा लाडका आणि एकुलता एक मुलगा आत्मकेंद्रित असण्याची शक्यता असते, असे त्याचे मत होते. थोडक्यात, ॲडलरचा व्यक्तिमत्त्व सिद्धांत मानवी विकास, सामाजिक संबंध आणि आत्मविकास यांना महत्त्व देतो. त्यामुळे हा सिद्धांत शिक्षण, समुपदेशन आणि व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आजही उपयुक्त ठरतो.

अल्फ्रेड ॲडलर हा आधुनिक मानसशास्त्रातील एक महत्त्वाचा विचारवंत असून तो Individual Psychology या संकल्पनेचा जनक आहे. त्याचा व्यक्तिमत्त्व सिद्धांत मानवी वर्तन, प्रेरणा आणि सामाजिक जीवन यांचा सखोल अभ्यास करतो. फ्रॉइडप्रमाणेच त्याने मनोविश्लेषण परंपरेत सुरुवात केली, परंतु पुढे जाऊन त्याने स्वतंत्र आणि मानवकेंद्रित दृष्टिकोन विकसित केला. ॲडलरच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीचे वर्तन हे उद्दिष्टाभिमुख असते. माणूस केवळ भूतकाळातील अनुभवांमुळे नाही तर भविष्यात साध्य करायच्या उद्दिष्टांमुळे प्रेरित होतो. त्यामुळे व्यक्तिमत्त्व हे स्थिर नसून सतत विकसित होत राहणारी प्रक्रिया आहे. ॲडलरच्या सिद्धांतातील मूलभूत संकल्पना म्हणजे हीनभावना बालपणी प्रत्येक मुलाला स्वतःच्या मर्यादा जाणवतात. शारीरिक, बौद्धिक किंवा सामाजिक. या कमीपणाच्या भावनेमुळेच व्यक्ती स्वतःला सुधारण्याचा प्रयत्न करते. परंतु ही भावना अति तीव्र झाली, तर ती हीनगंड निर्माण करू शकते, ज्यामुळे आत्मविश्वास कमी होतो. या हीनभावनेवर मात करण्यासाठी व्यक्ती श्रेष्ठत्वाकडे प्रयत्न करते. ॲडलरच्या मते, माणसाची मूलभूत प्रेरणा म्हणजे स्वतःला अधिक सक्षम, आत्मनिर्भर आणि यशस्वी बनवण्याची इच्छा. हा प्रयत्न सकारात्मक असेल तर व्यक्ती समाजासाठी उपयुक्त कार्य करते.

ॲडलरने जीवनशैली ही संकल्पना मांडली. व्यक्तीची विचारसरणी, समस्या सोडवण्याची पद्धत, मूल्ये आणि वर्तनाचा नमुना म्हणजे तिची जीवनशैली. ही जीवनशैली बालपणात तयार होते आणि पुढील आयुष्यात व्यक्तीच्या निर्णयांवर प्रभाव टाकते. त्याच्या सिद्धांतात सामाजिक भावना हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. ॲडलरच्या मते, खरे मानसिक आरोग्य म्हणजे व्यक्तीमध्ये सहानुभूती, सहकार्य आणि समाजासाठी योगदान देण्याची भावना असणे. जो व्यक्ती समाजाशी जोडलेली असते, ती अधिक समाधानी आणि संतुलित असते. तसेच ॲडलरने जन्मक्रम सिद्धांत मांडला. कुटुंबातील मुलांच्या स्थानानुसार (पहिला, मधला, धाकटा, एकुलता) त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात वेगवेगळे गुण विकसित होतात, असे त्याचे मत होते.

थोडक्यात, ॲडलरचा व्यक्तिमत्त्व सिद्धांत मानवाच्या सकारात्मक विकासावर, सामाजिक जाणीवेवर आणि आत्मविकासावर भर देतो. म्हणूनच हा सिद्धांत शिक्षण, समुपदेशन आणि व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आजही अत्यंत उपयुक्त मानला जातो.

➤ निष्कर्ष :-

१) अल्फ्रेड अँडलरच्या व्यक्तिमत्त्व सिद्धांताचा मुख्य निष्कर्ष असा आहे की मानवी व्यक्तिमत्त्व हे जन्मजात प्रवृत्तीपेक्षा अधिक प्रमाणात सामाजिक अनुभव, जीवनातील उद्दिष्टे आणि व्यक्तीच्या स्वतःबद्दलच्या दृष्टिकोनावर आधारित असते. त्याचा सिद्धांत मानवाला एक सक्रिय, विचार करणारा आणि स्वतःचे भविष्य घडवू शकणारा घटक मानतो.

२) अँडलरच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीमध्ये हीनभावना (Inferiority Feeling) नैसर्गिकरीत्या असते. ही भावना नकारात्मक नसून ती व्यक्तीला प्रगतीकडे प्रेरित करते. परंतु, ही भावना जर अतिशय तीव्र झाली तर ती हीनगंड (Inferiority Complex) निर्माण करते आणि व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासात अडथळा ठरते. म्हणूनच संतुलित आत्मविश्वास आवश्यक आहे.

➤ संदर्भग्रंथ:-

१. बर्वे. बी. एन., (२०१०) चिकित्सा मानसशास्त्र. प्रथमावृत्ती, नागपूर, विद्या प्रकाशन.
२. राजहंस. मानसी., पाटील, अनघा., सुर्वे. सुशील., (२००१) अपसामान्यांचे मानसशास्त्र. पुणे, उन्मेष प्रकाशन.
३. पवार. बी. एस., चौधरी जी. बी., (२००४). समुपदेशन मानसशास्त्र. प्रथमावृत्ती, पुणे, प्रशांत पब्लिकेशन्स.
४. लोखंडे, गणेश, आणि इतर (२०१४). सामाजिक मानसशास्त्र. पुणे, सक्सेस पब्लिकेशन्स.
५. www.google.co.in